

Les lluites per la «ciutadania ètnica» a Chiapas i a Mèxic

Xochitl Leyva Solano
CIESAS Sud-Est, Chiapas

En aquest article solament em centraré en la revisió de tres arestes de la lluita dels pobles indis a Chiapas i Mèxic. La primera tracta d'assenyalar alguns aspectes de la relació entre les lluites autonòmiques i l'indigenisme; la segona fa referència a les relacions entre aquestes i les polítiques de reconeixement, i la tercera revisa el rol dels líders indianistes en la construcció de xarxes sociopolítiques que mantingueren i impulsaren el zapatisme a escala local, nacional i internacional.

This article will be centred on the revision of three sides of the struggle of the Indian people in Chiapas and Mexico. The first deals with demonstrating some aspects of the relationship between the autonomous struggles and indigenism. The second refers to the relationship between these sides and the recognition policies, and the third revises the role which Indian leaders have played in the building of socio-political networks, which maintained and drove Zapatism at a local, national and international level.

Aquest article vol anar més enllà de les idees repetides que han esdevingut llocs comuns després de l'aixecament armat zapatista succeït a Chiapas (Mèxic) el gener de 1994. Per a molts prozapatistes i interessats en el "conflicte armat", la lluita dels pobles indis per l'autonomia a Mèxic és sinònim de l'Exèrcit Zapatista d'Alliberament Nacional (EZLN). No hi ha cap dubte que aquest actor ha tingut un paper central en la història d'aquesta lluita però per entendre-la d'una manera raonable, hem de fer un poc d'història. De moment, en aquest article solament em centraré en la revisió de tres arestes d'aquesta història. La primera tracta d'assenyalar alguns aspectes de la relació entre les lluites autonòmiques i l'indigenisme; la segona, de les relacions entre aquestes i les polítiques de reconeixement, i la tercera revisa el rol que han tingut els líders indianistes en la construcció de xarxes sociopolítiques que van sostenir i impulsar el zapatisme a escala local, nacional i internacional. Tot això amb la finalitat de mostrar com i per què les actuals lluites indígenes per l'autonomia i la lliure determinació tenen els seus antecedents en "antigues" xarxes i demandes de "ciutadania ètnica";¹ les mateixes que van ser encapçalades per "velles" organitzacions i líders indianistes.

Introducció

Abans d'entrar en matèria voldria deixar clars alguns postulats centrals sobre els quals se sustenta aquest article. En el moment en el qual estic acabant de revisar-lo (març de 2002), el focus de la premsa nacional està centrat en les més de 300 controvèrsies presentades per autoritats municipals i en les accions d'inconstitucionalitat interposades per legisladors de Tabasco, Oaxaca i Tlaxcala davant la Suprema Cort de Justícia de la Nació (SCJN). Aquestes accions i controvèrsies argumenten l'existència de diversos errors en el procediment legislatiu i sol·liciten a la Suprema Cort que invalidi l'acte per mitjà del qual les seves respectives legislatures van emetre el seu vot a favor de la reforma le-

El conflicte sorgit a Chiapas el 1994 ha tingut un gran nombre de seguidors arreu de Mèxic. Fotografia: cartell a favor del moviment zapatista a Barcelona l'estiu de 2002.

gislativa en matèria indígena feta l'any 2001. En altres paraules, es demana a la Cort que promogui la reposició del procés.

La reforma en matèria indígena feta el 2001 és un punt de referència central en el procés de pau i negociació entre el govern mexicà i l'EZLN iniciat el 21 de febrer de 1994 i encara no finalitzat. Amb ella el Govern pretenia donar compliment als Acords de San Andrés signats el 16 de febrer de 1996 a Chiapas. En la secció intitulada "compromisos del govern federal amb els pobles indígenes", aquest es comprometia a fer totes les passes necessàries per impulsar una "nova relació [entre] els pobles indígenes i l'Estat". En particular, es comprometia a impulsar modificacions constitucionals que donessin suport a les reivindicacions indígenes en l'estat de dret. En el marc dels acords signats, l'EZLN i el govern convenien a suggerir al legislatiu el reconeixement dels "pobles indígenes" com a subjectes de dret, és a dir, assenyalaven la urgent necessitat constitucional de respectar l'exercici de la "lliure determinació" dels dits pobles en cadascun dels àmbits i nivells que aquests els fessin valer, però "sense menyspreu de la sobirania nacional" (Acords de San Andrés esmentats a: Ce Acatl, 1996, pàg. 35).

Després del desconeixement governamental d'aspectes medulars dels dits acords, l'EZLN va trencar el diàleg amb el govern federal fins que va intervenir la Comissió de Concòrdia i Pacificació (COCOPA), Comissió formada per legisladors provinents de tots els partits amb representació en el Congrés. La COCOPA elaborà una proposta de llei que rescatava l'esperit dels Acords de San Andrés, la mateixa que fou vista com a legítima per l'EZLN i la societat civil zapatitzada i fou represa pel president panista Vicente Fox qui als pocs dies de pujar a la presidència de la república reactivà l'assumpte del diàleg amb l'EZLN i va trametre, el 5 de desembre de 2000, al Congrés de la nació una iniciativa de reforma constitucional sobre Drets i Cultura Indígena. Després de molts debats i de l'excipcional intervenció de l'EZLN a la tribuna del Congrés, aquest va emetre, el 25 d'abril de 2001, una Llei en què es reafirmava la naturale-

sa "pluricultural" de la nació mexicana i en la qual es parlava d'autonomia dels "pobles indígenes" com a lliure determinació d'aquests en el marc de la "unitat nacional". Amb tot, aquesta autonomia en l'àmbit polític, es limitava a reconèixer la capacitat dels "pobles indígenes" per resoldre els seus "conflictes interns" basant-se en les seves "tradicions" i a partir dels seus "governos interns". En altres paraules, els "indígenes"² serien simplement "tinguts en compte"

1. El concepte de *ciudadania ètnica* fou formulat per Guillermo de la Peña (1995) sobre la base del concepte de *ciudadania cultural*. Aquest darrer fou suggerit per Renato Rosaldo quan treballava en el seu llibre *Culture and Truth* i des del seu article primerenc "Assimilation Revisited" (1985). Més tard, a l'octubre de 1987, el concepte fou treballat interdisciplinàriament pel "Latino Cultural Studies Working Group of the Inter-University Program for Latino Research (IUP)". Una bona revisió dels debats i resultats d'investigació d'aquest grup poden ser consultats a: Flores i Benmayor, 1997.

2. La Llei es referia indistintament en diferents paràgrafs a "pobles indígenes", "comunitats indígenes" "municipis indígenes" i "zones indígenes" ("Dictamen en Materia Indígena" publicat a la *Gaceta Parlamentaria*, 2001).

Quadre 1
Congrés
Nacional
Indígena (CNI):
Participants i
objectius (1996-
1998)

OBJECTIUS	PARTICIPANTS
<ul style="list-style-type: none"> • "Demandar la conversió dels acords de San Andrés en reformes constitucionals i que es tradueixin en fets" perquè els pobles indígenes exerceixin la seva llibre determinació • Buscar la unitat nacional del moviment indígena. • Buscar i impulsar una nova relació amb l'estat. • Exigir el reconeixement constitucional de territoris i terres ancestrals; el reconeixement dels seus sistemes normals; el reconeixement de la capacitat d'autogovern; el reconeixement als seus drets socials, econòmics i polítics; la desmilitarització de les zones indígenes del país; el respecte als drets dels indígenes emigrants i de les dones indígenes. • Denunciar les violacions dels drets humans dels indígenes. • Fer un diagnòstic de la situació actual dels pobles indígenes per abordar les perspectives del moviment indígena mexicà. • Aconseguir la reconstrucció integral dels pobles indis. • Discutir i definir posicions de cara a les eleccions del 2000. • Lluitar, juntament amb altres pobles indígenes del món, contra la globalització neoliberal. 	<p>SER – Oaxaca FIPI – Chiapas Nación Purépecha – Michoacán CROIZ – Veracruz Nacionalidad Naho-Rahñu Pueblos Nahuas de Manantlán – Jalisco Asamblea Mazateca de Mazatlán Villa de Flores – Oaxaca Milpa Alta – DF Yalalag – Oaxaca ANIPA – Chiapas Consejo Mexicano 500 Años de Resistencia Indígena UCEZ – Michoacán UCZ – Texcatepec Veracruz XINICH – Chiapas UCD – Teotongo Oaxaca CNPI UCIZONI – Oaxaca CDHST – Chihuahua Tlachinollán – Guerrero Xochitlpeñil – Veracruz Foro Maya Peninsular – Yucatán CIR AUTÓNOMO – Sierra Mazateca, Oaxaca TRIBU YAGUI Unión de Mujeres Indígenas y Campesinas de Querétaro CNOO Consejo Regional Indígena de Sierra Negra (CRISN) – Puebla UPN CIDBAC – Juchitán Oaxaca CEPOI – México CMPIO – Oaxaca Trabajadores de la DGEI Ce-Acatl* UNOSJO – Oaxaca AIPIN Revista Ojarasca* Esperanza Rascon* Unidad de Radiodifusión Bilingüe Asamblea de Mujeres – ANIPA UPIN – Jalisco ORNI – Puebla Organización de la Juventud Otomí Botzanga – Estado de México. CCD Nueva Generación – Yucatán Foro Indígena Permanente – Oaxaca Frente Indígena Oaxaqueño Binacional (FIOB) Tribu O'odham Foro Nahuac Foro Indígena Centro Pacífico ENAH (Comisión estudiantil de apoyo)* Red Nacional de Organizaciones Indígenas para el Autodesarrollo (RENOIA) Consejo Indígena de Uxpanapa (CIUX) – Veracruz Organización de Mujeres Indígenas de Querétaro (OMIQ) Sindicato de académicos del INAH (Comisión sindical de apoyo) Frente Campesino Indígena de Zamora – Michoacán Consejo Indígena Popular Ricardo Flores Magón – Oaxaca Unión de Comunidades Nahuas de la Sierra de Manantlán – Jalisco Rancho Nuevo de la Democracia - Municipio en Rebelión en Tlacoachistlahuaca - Guerrero Comité de Defensa Campesina de Texcatepec – Veracruz San Miguel y Santa María Chimalapas – Límite Oaxaca / Chiapas Coordinadora Nacional de Pueblos Indios de Soledad – Veracruz Consejo Otomí de Derechos Humanos – Autodeterminación Indígena (CODHAI) Movimiento Indígena por la Unificación y Lucha Independiente (MIULI) – Baja California Comisión de Derechos Humanos Padre Maldonado - Pueblo rarámuri de Chihuahua Liga Agraria Revolucionaria del Sur - Emiliano Zapata (LARS-EZ) - Guerrero Voz del Pueblo Zapoteca Red de Apoyo a la Causa Zapatista Unión Campesina Zapatista Frente Nacional Contra el Neoliberalismo Centro Nacional de Antropología Radio UNAM Estudiantes de la UNAM Periódico <i>El Financiero</i> Alternativa Socialista Grupo por la Paz de la Parroquia de la Inmaculada Concepción Misión Civil por la Paz Madres de Desaparecidos Políticos – Chihuahua CUM – Estudios Superiores Fomento Cultural Educativo AC Comité de Derechos Humanos de la Sierra Norte de Veracruz Comité Obrero de Derechos Humanos en Defensa del Trabajo Servicios del Pueblo Mixe – Oaxaca Consejo de Hermandad Nahuá ANIPA Coordinadora Nacional de Mujeres Indígenas Movimiento Agrario Indígena Zapatista (MAIZ) Frente Democrático Oriental de México Emiliano Zapata (FEDOMEX) – Estado de México Coordinadora Nacional de Pueblos Indios (CNPI) Organización Nación Purépecha – Zapatista Unión de Pueblos contra la Represión de la Región Loxicha Movimiento Ciudadano por la Democracia Educación y Salud Mental de Chiapas Comisión Mexicana de Defensa y Promoción de los Derechos Humanos Escritores en Lenguas Indígenas Unión de Médicos Tradicionales Autóctonos de Nayarit Organización Social Unidad y Lucha – Valle de Toluca Transparencia SC Comité Civil Azcapotzalco CORSAC Indígenas Sin Fronteras Unión de Comunidades Indígenas Huicholas – Jalisco Asociación Jalisciense de Apoyo a Grupos Indígenas Foro Indígenas Veracruzano Unión de Organizaciones de la Sierra Juárez – Oaxaca Consejo de la Nacionalidad Otomí (CONAO) Sociedad Civil Las Abejas – Chiapas Mujeres de Xi Nich – Chiapas Consejo Indígena de Uxpanapa – Veracruz Maderas del Pueblo del Sureste AC – Chimalapas, Oaxaca UAM-eros por la Paz (relatores)* Frente Popular del Sureste de Veracruz (FREPOSEV)</p>

*Només hi participaren com a part del Consell Tècnic i la Comissió d'Enllaç. No hi van tenir veu.

NOTA: Tots els noms que surten aquí són noms que han aparegut en publicacions obertes a tots. No són noms clandestins ni trets de documents de circulació restringida. Per comprovar-ho, vegeu les fonts que cito.

Fonts: CNI 1996; Anzaldo 1998; Espeland 2000.

Elaboració: Xochitl Leyva (2001). Disseny: Alejandro Palma.

DATA	ACTIVITAT	LLOC
8 - 12 d'octubre de 1996	1r Congrés Nacional	Ciutat de Mèxic
20 de novembre de 1996	1a Assemblea Nacional	Miipa Alta, DF
	1r Taller de Reflexió per a la Planificació Estratègica	
	2n Taller de Reflexió per a la Planificació Estratègica	
14 - 15 de setembre de 1997	2a Assemblea Nacional	Ciutat de Mèxic
9 - 12 d'octubre de 1997	3a Assemblea Nacional	Ciutat de Mèxic
29 i 30 d'abril de 1998	4a Assemblea Nacional	Ciutat de Mèxic
27 de juny de 1998	3r Taller de Reflexió per a la Planificació Estratègica	
9 - 12 d'octubre de 1998	2n Congrés Nacional	Ciutat de Mèxic
8 i 9 d'abril de 1999	5a Assemblea Nacional	Ciutat de Mèxic
3 - 5 de desembre de 1999	6a Assemblea Nacional	Ciutat de Mèxic

Quadre 2

Congressos, assemblees i tallers del CNI (1996 - 1999)

per indígenes organitzats (en la seva part més gran fora del sistema corporatiu del partit d'Estat o en els seus marges) en "nacions", "pobles", fronts, "tribus", "consells", unions, municipals, comunitats, coordinadores, comitès i fòrums. Abans que l'EZLN sorgís públicament el 1994, la part més gran d'aquestes organitzacions ja estaven operant en els àmbits sectorial, local i regional, però entre 1996 i 1998 moltes d'aquestes van establir aliances polítiques molt fortes amb l'EZLN; aliances que tenien com a base la demanda de "reconeixement constitucional dels drets dels pobles indígenes."

Des d'un punt de vista nacional les dites convergències van afavorir el naixement del Congrés Nacional Indígena (CNI), moviment que operava com una "assemblea", com un "fòrum per a la denúncia", com una "xarxa" (vegeu quadres 1 i 2) (Anzaldo 1998).⁴ El CNI no fou una xarxa cibernètica sinó una xarxa sociopolítica de líders i organitzacions indígenes i camperoles que van rebre el suport polític d'organitzacions de treballadors, d'estudiants i de dones com també d'antropòlegs, periodistes i artistes d'esquerra (*Ibidem*). Encara que el CNI va aconseguir una dimensió nacional no va incloure totes les organitzacions indígenes existents, però, malgrat això, per a les organitzacions d'oposició, d'esquerra, de centreesquerra i zapatitzades, el CNI era considerat com una instància legítima i representativa de les "demandes dels pobles indígenes". Llavors, cal preguntar-se aquí per la història de les demandes i lideratges de moltes de les organitzacions que participaren en el CNI, per així comprendre millor l'abast de l'*indianisme*, el *zapatisme* i el *neozapatisme*.

(sic) pels municipis, els districtes electorals, els estats de la federació i les lleis constitucionals.

Voldria afegir solament dues darreres precisions. En aquest text em refereixo al *neozapatisme* com un procés de convergències entre les demandes polítiques de l'EZLN i diversos actors; procés que va més enllà de l'EZLN però que troba en aquest el seu motiu de ser i la seva inspiració política (Leyva, 2001). El *neozapatisme* no és un moviment polític ni una organització; és un flux de convergències (amb alts i baixos, amb tensions i ruptures) semblant al que en la teoria dels moviments socials s'ha anomenat *social movement webs* (Álvarez et al., 1998). La metàfora de la *web* (xarxa) "ens dóna la possibilitat d'imaginar d'una manera més viscuda els embolics (*entanglements*) des de molts punts de vista dels actors dels moviments amb els camps naturalambiental, politicoinstitucional i cultural discursiu en els quals són ancorats" (*Ibidem*, pàg. 15-16). En altres paraules, les *social movement webs* transmeten la complexitat i la precarietat de les moltes imbricacions i lligams entre les organitzacions en moviment i els participants individuals, i també amb altres actors de la societat civil i política i l'Estat" (*Ibidem*, pàg. 15).

Encara que en aquest article no tractaré cadascuna de les *xarxes neozapatistes* que he identificat en els meus estudis,³ sí que voldria assenyalar que sota la perspectiva esmentada, és possible parlar analíticament, sobretot a partir del 1995, de la conformació de xarxes de neozapatistes indianistes autonomistes constituïdes

3. Sobre això es pot veure la meua tesi doctoral presentada a la Universitat de Manchester l'any 2001 titulada *Neo-zapatismo: networks of power and war*. Actualment preparo, a partir d'aquest treball, un llibre amb el mateix títol que crec que es publicarà l'any 2003.

4. Vegeu el Quadre 1 i 2 per complementar la informació sobre objectius, participants i assemblees que va fer el CNI entre 1996 i 1999.

L'arribada de Vicente Fox, nou president de Mèxic, significà l'inici de noves converses sobre la situació dels pobles indígenes mexicans.

Autonomia, indigenisme i indianisme

El pes que va tenir, entre 1995 i 1996, la discussió al voltant de l'autonomia indígena en el diàleg sostingut entre l'EZLN i el govern federal no és casual, té a veure, des del meu punt de vista, amb la forta tradició *indigenista* que hi ha en el Mèxic postrevolucionari a l'Amèrica Llatina. Allò que Villoro (1979) titllà d'*indigenisme actual* té a veure amb dues dimensions complementàries en permanent tensió. Primer, hi ha la de l'indigenisme entès com una política d'Estat, com una sèrie de polítiques llançades pels governs i les seves agències, polítiques que cerquen integrar (biològicament i culturalment) els habitants "originals" del continent dins dels Estats i les cultures hegemòniques nacionals. Segon, l'indigenisme oficial ha provocat la seva mateixa reacció –que inclou diàleg i resistència–, reacció que reflecteix el desig d'alguns indígenes organitzats de resistir les polítiques governamentals i de controlar la forma en què la dita integració tingué (o té) lloc. De la Peña esmenta que a Mèxic en els anys vuitanta certes "organitzacions independents i els seus líders" entenien l'*indigenisme* com una "ideologia paternalista de l'Estat autoritari", en contraposició, els dits líders promogueren l'*indianisme*... com una ideologia dels moviments indis democràtics i independents" (1995, pàg. 19). En aquest article, d'alguna manera, ens sembla important partir d'aquesta definició politicoideològica de l'*indianisme*."³ En termes molt esquemàtics, un po-

dria referir-se a l'*indigenisme* oficial versus la resistència indianista,⁶ però aquesta formulació dicotòmica seria molt limitada per la qual cosa considero que l'assumpte clau rau a entendre la naturalesa *dialògica*⁷ de l'*indigenisme-indianisme* del qual sorgeixen les demandes de "ciutadania ètnica".

A Mèxic, la història de l'indigenisme ens pot remetre al Primer Congrés Indigenista Interamericà fet el 1940 a la ciutat de Pátzcuaro, amb tot, en aquest article limitaré la meua revisió al període més proper d'aquesta història, quan el president Carlos Salinas de Gortari (1988-1994) va crear la Comissió Nacional de Justícia per als Pobles Indígenes amb la finalitat de dur a terme reformes a la constitució mexicana que permeteren la correspondència amb el Conveni 169 de l'Organització Internacional del Treball (OIT); el mateix que havia estat ratificat per Mèxic el 1989. El gener de 1992, després d'una consulta feta a un selecte grup d'acadèmics i líders indígenes, el Congrés de la nació aprovà els canvis al primer paràgraf de l'Article 4t de la Constitució mexicana. Aquest estipulava després de la reforma que "la nació mexicana té una composició pluricultural sustentada originalment en els seus pobles indígenes. La llei protegirà i promourà el desenvolupament de les seves llengües, cultures, usos, costums, recursos i formes específiques d'organització social, i garantirà als seus integrants l'accés efectiu a la jurisdicció de l'Estat. En els judicis i procediments agraris en els quals ells siguin part, es tindran en compte

La història de l'indigenisme ha tingut una de les seves darreres expressions en el concepte de "ciutadania ètnica" que articulà, a partir dels anys vuitanta del segle xx, la reivindicació pels drets socials, cívics i polítics dels indis.
Fotografia: indis chamules de Chiapas.

les seves pràctiques i costums jurídics en els termes que estableixi la llei" (Article citat a: Sánchez, 1999, pàg. 102).

Líders d'organitzacions indianistes, com el mixe Adolfo Regino, reclamaven que la reforma de 1992 "no reflectia el sentiment dels pobles indígenes i que de cap manera podria ser vista com un pas per resoldre els seriosos problemes que ells [estaven] afrontant" (1998, pàg. 237). Però no tots els líders indígenes pensaven igual ni van ser exclosos del debat. El 1990, un líder tojolab'al de Chiapas, en la seva capacitat de representant del Partit de la Revolució Democràtica (PRD), havia promogut i impulsat la iniciativa de llei entre els partits polítics, en el Congrés i entre les organitzacions indígenes i indianistes. En totes aquestes esferes, el líder tojolab'al va trobar serioses resistències, però des de la seva perspectiva les reformes eren importants perquè permetien "enfortir l'estratègia de lluita indígena" a través de la creació d'un nou instrument legal d'abast internacional (Ruiz Hernández, 1999, pàg. 21-26).

Entre 1989 i 1993 van sorgir a Mèxic noves organitzacions indianistes que es van aglutinar al voltant del debat politicoideològic sobre la celebració dels 500 Anys del Descobriment d'Amèrica. Fou llavors quan es creà el Consell Mexicà 500 Anys de Resistència Indígena i Popular, el qual fou part de la Campanya Continental de 500 Anys de Resistència Indígena, Negra i Popular (Sarmiento, 1998). Exmembres del Consell Mexicà 500 Anys es trobaven el 1994 encara discutint les reformes a l'Article 4t constitucional i les lleis reglamentàries sorgides al seu redós, quan l'EZLN es va aixecar en armes i va declarar la guerra al govern priista de Carlos Salinas de Gortari. Això obligà les organitzacions i líders indígenes i camperols a repensar les seves estratègies de lluita, les seves demandes i les seves aliances.

El fet que el 1996 els Acords de San Andrés no tinguessin el resultat desitjat i el diàleg entre l'EZLN i el govern es trenqués, foren factors centrals que van contribuir a la conversió d'a-

quests acords en una bandera politicoideològica. D'acord amb certs periodistes d'esquerra, els Acords de San Andrés representaven un "trencament" amb l'indigenisme oficial mentre que per a alguns líders indianistes, aquests eren legítims perquè van ser el producte de la discussió entre els que havien estat històricament exclosos. Malgrat que això podria semblar un simple argument retòric, va més enllà d'això, ja que toca un dels assumptes més sensibles del funcio-

---

5. S'ha de distingir entre l'*indigenisme crític* sorgit entre funcionaris i antropòlegs marxistes (Hernández Castillo, 2001), del *neoindianisme* a Llatinoamèrica que planteja Gros (2000) i de l'*emergència indígena* de la qual parla Bengoa (2000). Aquests dos últims són aquells en els quals a nosaltres ens interessa pensar quan parlem d'*indianisme*.

6. En el terreny internacional, el document del Consejo Mundial de Pueblos Indios, publicat cap al començament dels anys noranta, usa el terme *indigenisme* com a sinònim d'"organització etnicocultural", mentre que *indianisme* l'aplica a l'"agrupació sociocultural" (Sarmiento, 1998, pàg. 288).

7. Uso el terme *dialògic* en un sentit bakhtià. Bakhtin (1981) manté que cada acte de parla o escrit és un procés dialògic, és a dir, una resposta a altres. El nostre discurs existeix únicament en el context de discursos previs o alternatius, en un diàleg amb ells. Seguint Tedlock i Mannheim (1995), crec que els sistemes i les pràctiques culturals són constantment produïdes, reproduïdes i revisades entre els membres del grup i en el diàleg amb altres cultures i expressions culturals.

L'esclat armat del gener de 1994 amb l'Exèrcit Zapatista d'Alliberament Nacional significà a Mèxic –i a la resta d'estats americans amb poblacions indígenes– el primer recordatori de la desigual realitat de les poblacions indígenes. Fotografia: el subcomandant Marcos amb Danielle Mitterrand a l'agost de 1996 a la selva lacandona.

nament del sistema polític mexicà: la participació dels pobles indígenes a la vida nacional. En altres paraules, la *gramàtica moral* d'aquest discurs va contra l'autoritarisme i el verticalisme del partit d'Estat, aspectes altament criticats des de 1968 per diversos sectors de l'esquerra mexicana (Semo *et al.*, 1993). A la secció següent aniré més enllà de l'indigenisme en discutir quin paper han tingut les *gramàtiques morals* basades en les polítiques de reconeixement en la creació de convergències polítiques entre l'EZLN i els *neozapatistes*.

Autonomia indígena i la política de reconeixement

Actualment, la part més gran de les lluites indígenes a Mèxic són lluites polítiques basades en una *gramàtica moral*⁸ i ètica que reclama el dret a la diferència, a l'autodeterminació i a la integració justa i equitativa dels pobles indígenes a la nació. El lector es preguntarà què vull dir amb lluites polítiques basades en una *gramàtica moral*. La idea de connectar les meves anàlisis amb aquest concepte filosòfic em va venir després de llegir una bona quantitat de documents sobre autonomia indígena escrits per membres d'organitzacions "independents" i acadèmics zapatitzats. Vaig trobar en aquests materials un tipus de "fervor revolucionari" quasi religiós amb el

qual es defensava el dret dels pobles indígenes a ser escoltats, a ser diferents i a ser inclosos d'una nova manera a la constitució, la federació i la nació. Exemples d'aquest tipus de discursos poden trobar-se en les citacions següents. La primera fou extreta d'un document subscrit per un front polític anomenat Regions Autònomes Pluriètniques (RAP), en el qual es deia: "els indis som diferents a la resta dels ciutadans que viuen a la nostra pàtria... gradualment hem estat despullats del nostre govern... això ha significat la pèrdua progressiva de la nostra autonomia davant un Estat *mestisocràtic*" (Grupo Parlamentario, 1996, pàg. 127-129, *èmfasi afegit*). En un altre text, un líder de l'Assemblea Nacional Indígena Plural per l'Autonomia (ANIPA) reclamava que "per a l'Estat mexicà els pobles indígenes no existeixen. [Això desconeix] la riquesa cultural que [aquests pobles] han acumulat al llarg dels segles. Saviesa que els ha permès ser reconeguts com els més eficaços protectors del medi ambient i la diversitat" (Grupo Parlamentario, 1996, pàg. 157). Un altre fullet produït pel Centre Regional de Desenvolupament de la Medicina Maia, que circulava a San Cristóbal el 1997, afirmava que "nosaltres, els indígenes, hem tingut sempre les nostres pròpies maneres de prevenir i guarir la nostra gent. Com els nostres avantpassats, nosaltres guarim amb pregàries, plantes, espelmes, pedres, encens i *trago*. Els nostres primers avis ho van ensenyar als seus néts i als que van seguir fins que nosaltres vam rebre el coneixement... des de la trobada de l'home amb les plantes, els animals i els minerals, sorgí el coneixement que va donar vida a la medicina maia" (citat a: Ayora, 2000, pàg. 179).

Allò que salta a la vista en aquests fragments narratius és com la *gramàtica moral* d'aquests discursos polítics és fundada en l'autenticitat i en la tradició. En ells, els habitants originals són per antonomàsia els autèntics guardians de la tradició. Però aquesta *gramàtica* també té les seves arrels en els sentiments d'ultratge i indignació provocats per la marginació i la discriminació social, ètnica i econòmica. Això és el que dona base als reclams pel reconeixement que ens duen a una revisió normativa de la legalitat i

La constitució dels estats americans sorgits del procés d'independència d'Espanya significà que, quan s'articularen els nous estats, es creés una tensió entre el reconeixement universalista dels drets ciutadans i la necessitat dels grups particulars, especialment dels defensors dels grups indígenes. Acta d'Independència de Mèxic

Acta de independencia de Mexico. El Congreso general de los Estados Unidos Mexicanos...

El Congreso general de los Estados Unidos Mexicanos, reunido en el Palacio Nacional de la Ciudad de Mexico, el día veintidós de Mayo de mil novecientos veintidós, con asistencia de los señores...

Considerando que por el presente se ha de dar principio a la redacción de la Constitución de los Estados Unidos Mexicanos...

Que el primer punto de esta Constitución es el de declarar la independencia de Mexico...

Que el segundo punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es una república...

Que el tercer punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es una nación...

Que el cuarto punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un estado libre y soberano...

Que el quinto punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país democrático...

Que el sexto punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que reconoce...

Que el séptimo punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que...

Que el octavo punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que...

Que el noveno punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que...

Que el décimo punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que...

Que el undécimo punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que...

Que el duodécimo punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que...

Que el decimotercer punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que...

Que el decimocuarto punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que...

Que el decimoquinto punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que...

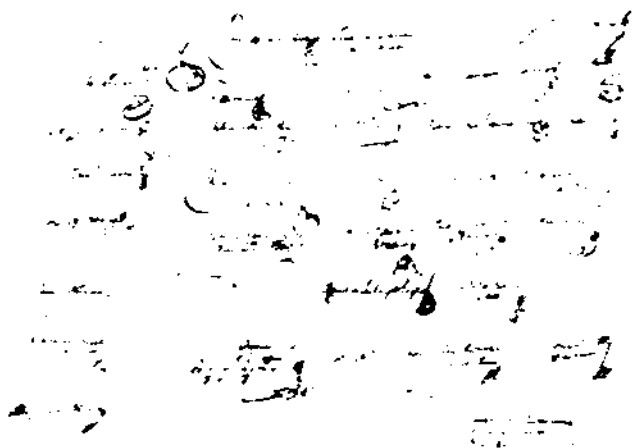
Que el decimosexto punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que...

Que el decimoséptimo punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que...

Que el decimoctavo punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que...

Que el decimonoveno punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que...

Que el vigésimo punto de esta Constitución es el de declarar que Mexico es un país que...

dels arranjaments socials (Honneth, 1996, pàg. XII). Quan els líders indígenes mexicans (o llatinoamericans) fan aquests discursos, no estan solament invitant-nos a considerar fets històrics com seques o fredes estadístiques, al contrari, crec que les seves narratives estan articulades al voltant d'un *locus* moral i ètic; és a dir, en auto-definir-se com a víctimes, ens duen a l'esfera de l'exclusió i la degradació; amb això aquests líders ens dipositen en el camp emocional en què l'exclusió, el menyspreu i la degradació violen l'autoestima, l'autorespecte i la reafirmació (Honneth, 1996, pàg. XIX) de la qual són i se senten víctimes els (pobles) indígenes. En síntesi, podem dir que a Mèxic una dimensió de les lluites indígenes és lligada a la recerca de reconeixement d'un estatus positiu, el qual, com va dir Taylor (1994, pàg. 26), "no és solament una cortesia" sinó més aviat "una necessitat humana vital". Des del meu punt de vista, el que s'està debatent en els cercles acadèmics i polítics, són les condicions intersubjectives necessàries per a la realització no solament de l'individu sinó també del grup (o els grups). Realització que solament pot obtenir-se i mantenir-se amb el reconeixement dels "altres" (Honneth, 1996, pàg. VIII-XII).

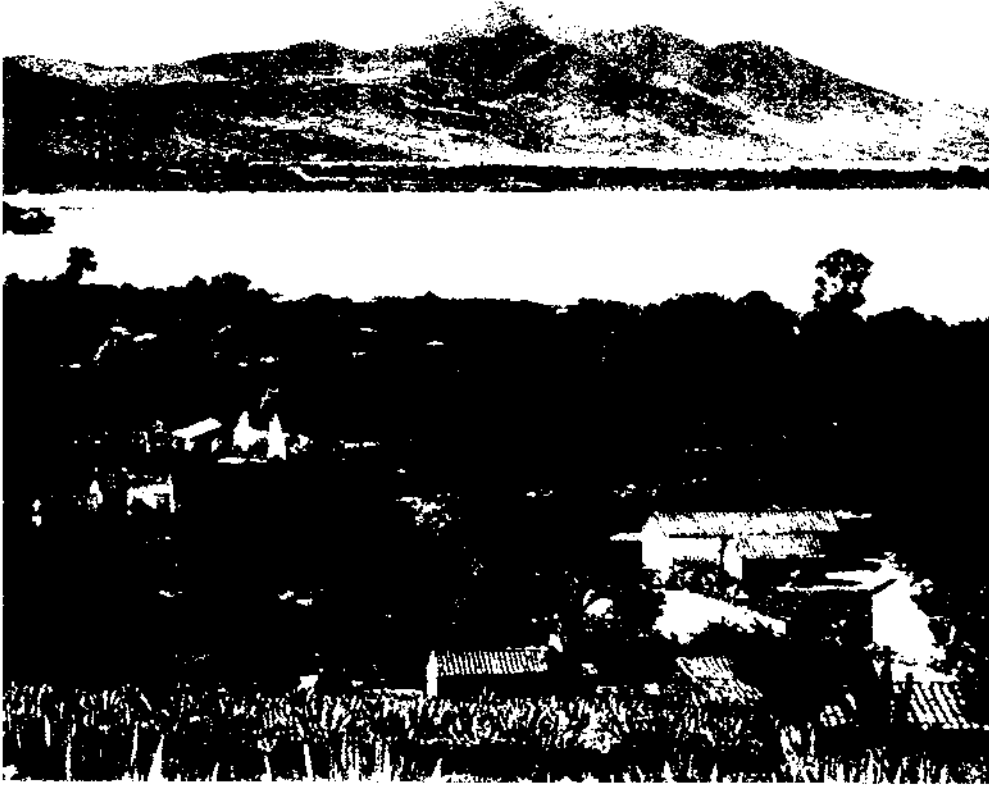
El cas mexicà il·lustra allò que Taylor (1994) anomena les dues direccions que les polítiques de reconeixement poden prendre en el context de les democràcies constitucionals: una es basa en la visió universalista i l'altra en la particularista; per exemple, les reformes a l'Article 4t de la Constitució mexicana publicades pel govern mexicà en el Diari Oficial de la Federació el 28 de gener de 1992, recolzaven la continuïtat dels principis universalistes d'igualtat ciutadana. Per contra, les demandes presentades pels fronts indianistes com l'ANIPA, es mouen cada cop més en la posició contrària, és a dir, reclamen el reconeixement de les necessitats particulars dels individus com a membres de grups culturals es-

pecífics, és a dir, com a part de col·lectivitats. Dins de la política de la diferència hi ha una demanda de reconeixement de la unitat del grup i de la seva identitat distintiva, la qual ha estat generalment ignorada o assimilada dins d'una identitat majoritària dominant (Taylor, 1994, pàg. 38). Per als particularistes o comunitaristes, les actuals crides universalistes han de donar pes al reconeixement d'especificitats (*Ibidem*). Però, com veurem, en el Mèxic de 1996, les tensions entre aquestes dues visions es van tornar a posar de manifest en els Acords de San Andrés ja que mentre que en un paràgraf s'afirmava que s'han "de fer efectius els drets i garanties que corresponen als pobles indígenes",⁸ en el següent es declarava que els Acords impulsarien reformes legals que partirien del "principi jurídic fonamental de la igualtat de tots

8. El concepte de *gramàtica moral* el prenc d'Honneth, 1996.
 9. Drets com el gaudi i l'úsdefruit del seu territori, el dret a l'autogovern i també a usar i implementar els seus mateixos projectes de desenvolupament (Ce Acatl, 1996, pàg. 38-39).

Les xarxes del neozapatisme o de l'indianisme es construïren sobre antigues "xarxes polítiques" que ja existien. Fotografia: cjido -terra comunal- mexicana.

els mexicans davant la llei i els òrgans jurisdiccionals", i afegia que no s'impulsaria "la creació de fòrums especials en privilegi de cap persona" (Acords de San Andrés, citats a: Ce Acatl, 1996, pàg. 36-39). Això ens mostra clarament com la visió universalista i la particularista no s'han reconciliat en l'àmbit constitucional mexicà per satisfer les demandes politicoculturals dels pobles indígenes i de legitimitat del govern.

Ara bé, cal afegir que les qüestions de poder i la diferenciació social resten fora del debat de les polítiques de reconeixement i el dret a la diferència. Però seria un greu error reduir les lluites dels indígenes de Chiapas, mexicans i llatinoamericans a simples qüestions d'ètica i moral. En aquest sentit, Gledhill (1997, pàg. 85-86) apunta que "freqüentment hi ha dificultats per separar els arguments sobre els drets indígenes dels arguments sobre la necessitat de la redistribució de l'ingrés i l'alleujament de la pobresa." En una revisió de les idees de Taylor sobre la província canadenca de Quebec, Habermas (1994, pàg. 128) afirma que el debat que hi ha al darrere "no és sobre el principi de la igualtat de drets sinó que té a veure amb la naturalesa i l'extensió dels poders estatals."

Per tancar aquesta secció, podem dir que a Mèxic, entre el 1995 i el 1999, les organitzacions indianistes prozapatistes, els líders indígenes i els mestissos que s'agruparen al voltant de l'EZLN es van enfrontar al problema de com guanyar reconeixement constitucional per a les seves demandes de representació política, especificitat cultural i autodeterminació política i territorial. Per a ells, darrere restà el debat sobre el Mèxic mestís i el Mèxic pluricultural, ara la qüestió se centrava en el Mèxic autonòmic. Això fou possible gràcies a la històrica existència dels dialogismes indigenistes-indianistes i a la vigència transnacional de *gramàtiques morals* del reconeixement compartides per una gamma d'organitzacions, moviments i ciutadans de Chiapas, Mèxic i el món (Leyva, 2001). En la secció següent discutiré el paper que han tingut certs líders en la construcció de fronts i xarxes indianistes demandants de "ciutadania ètnica".

Líders indianistes i "ciutadania ètnica"

En el Mèxic postrevolucionari les primeres exigències de representació indígena van venir

Samuel Ruiz, bisbe de San Cristóbal las Casas, un dels principals animadors del diàleg entre la guerrilla zapatista i l'Estat mexicà, que es traduí en els Acuerdos de San Andrés. Amb aquests acords foren un primer pas per trencar amb l'indigenisme oficial que bastí un discurs especialment retòric sobre els indígenes mexicans i la seva integració en l'Estat mexicà.

dels intel·lectuals indígenes que eren part de les estructures clientelars del partit oficial i de l'aparell d'Estat. Més tard, en els anys vuitanta, els intermediaris polítics de les organitzacions ètniques "independents", "van construir la seva indianitat com un element de resistència [cultural] en contrast amb els intermediaris anteriors que havien acceptat els valors del discurs indigenista" (De la Peña, 1995, pàg. 5 i 14). Els nous reclams anaven més enllà de la "simple revitalització d'aspectes culturals fragmentaris i desvinculats d'una identitat grupal que és bàsicament política"; tot al contrari, les demandes dels vuitanta (que De la Peña anomena de *ciudadania ètnica*) foren bàsiques en la lluita pels "drets socials, cívics i polítics" dels indis (*Ibidem*, pàg. 18 i 26).

Chiapas, com veurem en aquesta secció, no difereix gaire del patró nacional identificat per Guillermo de la Peña. És ben conegut que en una regió de Chiapas anomenada Los Altos els primers intermediaris culturals o *brokers* (Wolf, 1971) del segle XX foren líders agraristes i joves que dominaven l'espanyol, els quals estaven liderats pel cardenista Erasto Urbina. Ells foren les primeres peces clau de l'acabat de formar Partit Nacional Revolucionari (PNR), que més tard es convertí en el Partit Revolucionari Institucional (PRI) (Rus, 1998, pàg. 259-261). Més endavant, en la segona meitat del segle XX, com a resultat del desenvolupament de programes d'educació bilingüe de la Secretaria d'Educació Pública (SEP) i de desenvolupament de l'Institut Nacional Indigenista (INI) van sorgir mestres i promotors indígenes que substituïren els secretaris municipals mestissos que hi havia en els ajuntaments de Los Altos. Cap al 1962, molts mestres bilingües van començar a ocupar càrrecs públics en les presidències municipals governades per priistes a Los Altos. Aquests *brokers* foren els primers a donar un ús polític a la seva *indianitat* (Pineda, 1998, pàg. 279, 290-293) com també els primers a participar des de les lo-

calitats en les xarxes del sistema de partit d'Estat. Però encara el 1999, quatre de les nou municipalitats que formen el districte federal electoral de Los Altos estaven governades per mestres, la diferència és que aleshores aquests *brokers* no solament estaven afiliats al PRI sinó que també n'hi havia d'afiliats al Partit de la Revolució Democràtica (PRD), al Partit Acció Nacional (PAN), al Partit del Treball (PT) i al Partit Democràtic Chiapaneco (PDCh) (Rubin Bamaca, 2000).

Un altre tipus d'intermediarisme polític va aparèixer a Chiapas a partir de finals dels anys setanta i, sobretot, en els vuitanta; em refereixo als líders de les organitzacions polítiques que no eren part del sistema corporatiu priista. Aquests líders tenien lligams directes amb la lluita agrària. Molts eren indígenes "aculturats", alguns dels quals s'havien polititzat via la pastoral *samuelista*,¹⁰ altres havien tornat a ser socialitzats per líders mestissos amb ideologies de tall ma-oista o guevarista. Altres havien sorgit com a "líders naturals" de les seves comunitats i els havien tornat a socialitzar altres líders indígenes

10. *Catequistes samuelistes* es refereix a tots els promotors del catecisme catòlic que van ser instruïts sota l'arquebisbat de Samuel Ruiz. Don Samuel, entre 1960 i 2000, promogué un catecisme basat en els preceptes de la teologia dels pobres i de la teologia índia.

La reclamació de drets per als indis ha d'estar lligada no necessàriament ni solament al desenvolupament econòmic o cultural sinó, potser de manera més important, a la capacitat dels indis d'organitzar-se i crear nous espais de representació política. Fotografia: indis tzetals teixint.

polititzats a través de la seva participació en partits polítics d'oposició (comunistes o trotskistes per exemple). Però no fou sinó fins al 1988 que a Chiapas es van començar a conformar les primeres demandes de *ciudadania ètnica*. Aquestes foren, poc a poc, estructurades pel Front Independent de Pobles Indis (FIPI), el qual té les seves arrels en la Unió de Pobles Tojolab'als, la qual estava afiliada a la Central Independent d'Obrers Agrícoles i Camperols (CIOAC) i en el Consell Suprem Tojolab'al (Ruiz Hernández, 1994 i 1999; Chirino i Flores s/f; Burguete, 1989). Les primeres demandes de la Unió de Pobles Tojolab'ales se centraren a obtenir el control de franquícies de transport (Burguete, 1989, pàg. 63) però més tard, els seus objectius s'enfocaren en la construcció del "poder indi" i la "unitat regional índia" i, finalment, el FIPI demanà el reconeixement dels "drets dels pobles indígenes".¹¹

A la municipalitat de Las Margaritas, molts indígenes tojolab'als crearen les seves demandes dins de les formes associatives sistèmiques: les unions de terres del comú (emprius), els consells indis, les centrals i els partits (Chirino i Flores s/f; Burguete, 1989). En l'àmbit regional, els tojolab'als membres de la CIOAC encapçalaren una forta lluita contra els *finqueros* i els seus descendents, els quals eren part de la classe governant-dominant (Burguete, 1998). Abans de 1994, les organitzacions indianistes foren un corrent minoritari a Chiapas. No fou sinó fins al 1991 que el FIPI, de manera gradual, va començar a guanyar suport i aliats a Los Altos, gràcies a l'impacte local que va tenir el moviment continental anomenat Consell 500 Anys de Resistència Indígena, Negra i Popular (Sarmiento, 1998; Burguete, 1998; Ruiz Hernández, 1999). Sota l'alè d'aquest moviment el discurs de la *ciudadania ètnica* va arrelar entre els "indígenes expulsats" (Gómez Núñez, 1999, pàg. 192-193). Aquests estaven donant una doble lluita de resistència: contra aquells indígenes que els havien expulsat de les seves localitats i contra els *ladinos*¹² de la ciutat de San Cristóbal, ciutat a la qual havien emigrat. Però l'avenç de les demandes de *ciudadania ètnica* estaven també lligades a l'emergència, des de mitjan els anys noranta, d'un grapat de grups i ONG indígenes que impulsaven projectes artístics de "resistència cultural".¹³

A Chiapas, com a la resta del país, els reclams indis de *ciudadania ètnica* foren producte de la "resistència cultural" i contenien demandes de "drets" basades en l'especificitat cultural. Aquestes demandes foren enarborades per indígenes que, aparentment, estaven "més integrats" en la cultura nacional. Des d'un cert punt de vista, els tojolab'als i els zoques han estat classificats com "menys tradicionalistes" davant els chamules, els zinacantecs i els lacandons, indis que es distingeixen per la seva inclinació al seu vestit tradicional, a la seva llengua i a un sis-

tema religiós particular. En canvi, als tojolab'als se'ls percep com força integrats a la nació pel fet d'haver tornat a elaborar la seva identitat ètnica en les *finques* (Gómez i Ruz, 1992), o en les terres comunes [*ejidos*] (Hernández Cruz 1999, pàg. 171-172). En aquest marc, és important ressaltar que foren els tojolab'als, que havien estat peons de les *finques* de la municipalitat de Las Margaritas, els que van aixecar les seves veus en defensa dels "drets" socials, civils i polítics dels pobles indis; és a dir, usaren, per primer cop, aquesta *gramàtica* específica i no una altra. Aquestes veus es van disseminar en altres regions de Chiapas i Mèxic i es van fusionar amb altres de naturalesa similar que ja recorrien el país i el continent des de finals dels anys vuitanta però sobretot en els noranta.

No fou pura coincidència que a Chiapas, el primer indígena representant d'un partit d'oposició que ocupà un escó en el Congrés, vingués dels pobles tojolab'als de Las Margaritas. No fou tampoc casualitat que els tojolab'als introduïssin la noció de defensa dels "drets indígenes" en l'agenda de les organitzacions chiapaneses "independents". De fet, ells foren els primers a treballar per construir el "poder indi" dins d'una organització comunista de tall sindical (CIOAC) al mateix temps que les Forces d'Alliberament Nacional-EZLN treballaven clandestinament com a organització guerrillera de tall guevarista (Subcomandant Marcos, a Le Bot, 1997, pàg. 68-78 i 239-262) i els dirigents de la Unió d'Unions cercaven el suport governamental per a la producció i comercialització de productes agropecuaris (Leyva i Ascencio, 1996; Legorreta, 1998).

A partir de la fi dels anys vuitanta, els líders tojolab'als, membres d'organitzacions i partits d'esquerra, van fer crides d'autonomia i autodefinició per als pobles indígenes en molts fòrums. Això no els feia superiors o inferiors a altres sinó, simplement, els feia diferents. Pel tipus de les seves demandes i estratègies polítiques, els líders tojolab'als obrien nous camps d'acció, xarxes i aliances fora de Chiapas amb organitzacions i líders els quals eren, de vegades, més indianistes en les seves perspectives que els mateixos indígenes del FIPI. Un altre

factor que afavorí la formació de noves xarxes sociopolítiques indianistes fou la formació en diferents parts del país, d'unions, comitès, consells, campanyes, trobades i assemblees. Encara en els anys noranta, aquestes aliances no es basaven en xarxes cibernètiques; amb tot, en anys més recents, les organitzacions i líders indianistes han començat a fer ús d'Internet com a mitjà de comunicació i lligam polític.

A aquestes alçades, un podria preguntar-se: de quins diàlegs van sorgir els reclams de *ciutadania ètnica* adoptats pels líders indianistes de Chiapas? I per què aquests líders i aquestes organitzacions indianistes no van tenir l'impacte que ha tingut mundialment l'EZLN des de 1994, si foren ells els pioners en les reclamacions de *ciutadania ètnica*? En relació a la primera pregunta, podem citar textualment les paraules d'un dels líders del FIPI que afirmava que "l'Acadèmia Mexicana de Drets Humans (AMDH) tingué un paper rellevant en el procés de formació de dirigents indígenes amb una perspectiva del coneixement i defensa dels seus drets. Des de 1987, l'AMDH, presidida per Rodolfo Stavenhagen i Mariclaire Acosta, implementà un programa de formació en dret internacional i dret indígena adreçat a dirigents indígenes de

---

11. El 1988, el FIPI afirmava en els seus estatuts que els seus objectius eren: "lluitar pel reconeixement i el ple exercici dels drets ètnics dels pobles indis" la qual cosa suposava canvis en la constitució per "reconèixer legalment" l'existència d'aquests pobles. El FIPI exigia el reconeixement "de l'estatut jurídic legal d'ètnies diferenciades". Això passava per "la recuperació dels nostres territoris ètnics, el dret a l'autonomia, l'oficialització de les llengües índies, el dret a l'educació indígena, l'enfortiment de la cultura i la identitat índia, la representativitat política i la llibertat d'organització dels pobles indis" (Estatuts FIPI, 1988).

12. S'anomena *ladino* aquell que no és indígena. El terme és polisèmic i complex, però de moment el definirem d'aquesta manera per a les finalitats d'aquest article.

13. Em refereixo a ONG els membres de les quals eren indígenes i treballaven per impulsar el "rescat" de la literatura indígena, o bé a grups de dones i homes indígenes artistes plàstics, gent de teatre i fotògrafs que exploraven la seva identitat ètnica com a instrument de reivindicació cultural.

Mèxic i l'Amèrica Central que coordinava l'advocadessa Teresa Jardí. En aquest espai vaig tenir l'oportunitat d'escoltar les primeres paraules sobre la defensa dels nostres drets a través dels instruments jurídics. Allà també vaig conèixer companys i avui amics entranyables, membres d'organitzacions indígenes de Mèxic i de l'Amèrica Central. Fins i tot, a partir d'aquest espai començaren a teixir-se diverses aliances que, avui, han fructificat" (Ruiz Hernández, 1999, pàg. 24). La vigència i solidesa d'aquestes velles xarxes la vaig poder constatar personalment quan, el 1999, vaig assistir a la Trobada Internacional de Pobles Indígenes i Partits Polítics, organitzada per l'ANIPA i feta a Juchitán (Oaxaca), trobada a la qual assistiren parlamentaris indígenes de Colòmbia, Equador, Guatemala, Nicaragua i Perú.

Cap a principis dels anys noranta, els líders tojolab'als indianistes i els seus contraparts ja estaven reclamant la defensa dels seus "territoris" i el respecte als seus "drets humans", quan molts indígenes de Chiapas estaven implicats en les lluites camperoles per "la terra" o s'estaven preparant clandestinament per a la "revolució" armada. Mentre algunes organitzacions feien grans marxos o bé "ocupaven" terres, els membres d'organitzacions indianistes també assistien a fòrums internacionals, construïen aliances a escala nacional (per exemple, amb els zapotecs de la COCEI i amb els nahues de la muntanya de Guerrero) i intentaven obrir espais dins del PMS-PRD per fer avançar les seves demandes de reformes constitucionals (Ruiz Hernández, 1999) o per guanyar el municipi (Hernández Cruz, 1999). El 1995, aquesta tasca primerenca en la defensa dels drets, va fer de les organitzacions indianistes pilars de les xarxes neozapatistes indianistes autonomistes que es desenvoluparen sobretot a través del CNI i l'ANIPA.

Ara tractaré de centrar-me en la segona pregunta que deia: per què el FIPI o altres organitzacions indianistes no van tenir l'impacte espectacular transnacional que tingué l'EZLN malgrat que havien sorgit abans que l'EZLN i havien consolidat una presència nacional i internacional? En primer lloc, crec que l'EZLN sorgí en una

època en què les xarxes transnacionals de *defensa dels drets* estaven ja molt consolidades (Keck i Sikkink, 1998; Lcyva, 2001). Però, a més, en segon lloc, l'EZLN basà part del seu èxit en una política d'aliances en les quals ocuparen un lloc privilegiat les antigues organitzacions indianistes que el van precedir. En tercer lloc, després del 1994, l'EZLN transformà la seva estratègia armada en una política que era altament inclusiva, estratègia que no van tenir gaires organitzacions pioneres en la reclamació de la "ciutadania ètnica". Aquestes organitzacions tenien posat, en el moment del seu naixement, l'èmfasi en l'exclusió i en la dominació de la qual havien estat objecte els pobles indígenes. Una *gramàtica moral* d'aquesta naturalesa feia impossible construir aliances àmpliament inclusives interètniques amb la població no índia. Per exemple, fronts com el FIPI tenien com a objectiu central consolidar la "unitat índia" en els àmbits regional, nacional i continental (Estatuts del FIPI, 1988). D'alguna manera, aquests objectius anaven de la mà de la idea que els mestissos eren un dels "enemics" polítics a combatre i derrotar, i havien de ser exclosos, a causa de la seva naturalesa hegemònica i subordinant. Però també s'ha d'esmentar que fronts com el FIPI, tenien una "naturalesa etnicoclassista" que fomentava l'aliança solament amb "germans explotats no indis" (Estatuts del FIPI 1988). Sota aquesta perspectiva l'emancipació índia no era tan diferent de la proletària (Pozas i Pozas 1971).

Van haver de passar molts anys abans que fronts i organitzacions indianistes construïssin xarxes sociopolítiques realment incloents tant en l'aspecte discursiu com en les seves pràctiques.¹⁴ De fet, el 1995, sota l'alè del *neozapatisme*, l'ANIPA (que d'alguna manera era la continuació del Consell Mexicà 500 Anys, del FIPI i del Consell de Guerrero 500 Anyos), posà molt d'èmfasi en la necessitat d'incloure "totes les ètnies", fins i tot "la mestissa", en el quart pis que proposava crear per donar cos a les "regions autònomes" (Ruiz Hernández, 1999, pàg. 37). Un any més tard, el CNI, el FIPI i l'ANIPA subscrivien la declaració d'"avançar cap a una nova constitució amb l'efectiva participació de *tots i to-*

De vegades, els mateixos que han reclamat la "ciutadania ètnica" han posat massa atenció en els discursos i en les actuacions dels líders i de les organitzacions i no gaire en tot allò que és i representa la vida quotidiana. Fotografia: indis treballant la terra a un ejido (terra comuna).

tes, [... constitució que] reculli un projecte inclusiu i plural" (Anzaldo, 1998, pàg. 11, èmfasi afegit).

El que he volgut argumentar en aquesta secció és que les xarxes del neozapatisme indianista autonomista van ser construïdes sobre la base d'"antigues" xarxes sociopolítiques, les quals havien estat establertes, sobretot des de finals dels anys vuitanta, per "antics" líders indianistes i les seves organitzacions. Això no vol dir que entre 1994 i 1998 no es formessin noves organitzacions, líders o moviments; es crearen, però aquests no van ser el suport principal dels fronts polítics neozapatistes i dels debats conjunturals que es van donar al voltant de l'autonomia i la lliure determinació dels pobles indígenes.

A tall de conclusió

No hi ha cap dubte que aquest article s'inscriu en el debat llatinoamericà i "llatí" sobre la condició de ciutadans (Rosaldo, 1985, 1994 i 1997; Jelin 1993, 1996; De la Peña, 1995, 1999b; Jelin i Hershberg, 1996; Torres Rivas, 1997; Flores i Benmayor, 1997; Dagnino, 1998; Harvey, 1998; Assies *et al.*, 1999; Gros, 2000; Zárate, 2001).

Com bé afirmen estudiosos dels moviments socials a l'Amèrica Llatina, no hi ha un terreny indiscutible de **veritat universal** ni per a la definició de ciutadania ni per a la definició de democràcia (Jelin, 1996; Harvey, 1998) –i afegiria– ni per a la definició de drets. Tots ells són el producte de processos particulars definits històricament i culturalment. Processos imperfectes, contínuament en construcció i transformació, processos que en les nostres latituds, moltes vegades no estan lligats al desenvolupament econòmic o cultural de les nostres societats sinó més aviat a la capacitat d'organitzar-se de la gent per obrir nous espais de representació política (Harvey, 1998, pàg. 229).

---

14. Encara que aquesta crítica no ha estat apuntada pels estudiosos del FIPI, ells ja havien assenyalat altres problemes com que el FIPI no havia baixat el projecte al nivell de la base; la manca de continuïtat entre antics i nous líders; la inestabilitat en la seva militància donada la seva política d'aliances que no contemplava l'afiliació corporativa; la manca de quadres mitjans que van fer superable l'excés de la personalització del líder; la no consolidació dels esforços unitaris que promovien i la pèrdua d'identitat en integrar-se a fronts més amplis (Chirino i Flores *s/f*).

Com ja he dit abans, el concepte de "ciudadania ètnica" té les seves arrels teòriques en el de "ciudadania cultural". Aquest darrer conjumina dos conceptes que semblen sobreposar-se, el de ciudadania universal amb igualtat de drets davant la llei, i el de cultura que fa referència a alteritats construïdes socialment que poden ser usades per al reclam de drets diferenciats. Però aquesta juxtaposició conceptual adquireix sentit polític si veiem que són intel·lectuals llatins dels Estats Units els que encunyen el terme i el fan servir per referir-se a una varietat de pràctiques socials que, agafades en conjunt, reclamen l'establiment d'un espai social distintiu. Pràctiques que han contribuït als Estats Units al desenvolupament social i polític dels llatins i a l'emergència d'una consciència llatina particular (Flores i Benmayor, 1997, pàg. 1, 6). És aquí on trobem els paral·lelismes entre la situació dels llatins i la dels indígenes mexicans.

Però a la vegada cal reconèixer que si bé el terme "ciudadania ètnica" es nodreix del de "ciudadania cultural", aquest és molt més ampli perquè té com a referent empíric els "llatins", els quals són després de tot "una fusió històrica o mescla de grups ètnics i racials que van des de grups nadius indígenes fins a africans, europeus i asiàtics" (*Ibidem*, pàg. 1). Amb tot, quan els mexicans adequem aquest concepte a les nostres realitats reduïm el seu camp a allò ètnic seguint, d'alguna manera, la "nostra" tradició popular i intel·lectual de fer sinònims "ètnic" amb "indígena". Així parlem de la "ciudadania ètnica" com d'una resistència o com d'un reclam sorgit dels moviments, organitzacions i líders indígenes (De la Peña, 1995; Zárate, 2001) sense deixar espai a reclams o resistències culturals de mestissos o mexicans d'ascendència xinesa o alemanya, per citar un exemple. El nostre terme no els comprèn i, podria dir-se que no els comprèn, perquè no existeixen, però si existissin i volguéssim abastar-los hauríem de partir d'omplir el nostre concepte de nous continguts. Això no és casual sinó que està lligat a la nostra història colonial i a la naturalesa de l'estructura de dominació i hegemonia característica del nostre Estat nació. Val la pena també assenyalar

que els mateixos estudiosos de la "ciudadania cultural" es van adonar al llarg de les seves recerques que era necessari incloure en aquest enfocament, no solament l'estudi dels *moviments* populars o socials sinó també les manifestacions de resistència i reclam d'aquesta diferència en la mateixa *vida quotidiana*. Per desgràcia, totes les anàlisis de la realitat mexicana que han usat el concepte de "ciudadania ètnica" (inclosa la present) solament han parat atenció a organitzacions, líders, moviments i mobilitzacions en les seves accions col·lectives públiques i han deixat de costat la seva vida quotidiana.

Ara bé, De la Peña (1995, pàg. 6) apunta que la "ciudadania ètnica" remet a un "procés" que comporta com a requisit fonamental la formació d'intel·lectuals indígenes. Aquests són concebuts com a intermediaris culturals i polítics els quals, en el Mèxic de finals del segle XX, van contribuir a "problematiza[r] la cultura i la identitat indígena –inclosa la pròpia– com un component negatiu o positiu en l'arena de la participació pública". Com hem vist en aquest Mèxic, "els discursos ètnics foren revitalitzats i ampliat com un instrument de negociació amb l'Estat i la societat nacional" (*Ibidem*, pàg. 34). A això podem afegir que les *gramàtiques morals* del reconeixement van permetre anar més enllà dels límits de l'estat nació; per exemple, permeteren el diàleg neozapatista transnacional a través de la consolidació de xarxes (neozapatistes) indianistes autonomistes. Aquestes no van fugir a la tendència transnacional de *defensa i de reclam dels drets*, però se sustentaren en estratègies de resistència cultural i aliances polítiques, les mateixes que van evitar que les lluites indígenes derivessin en separatismes o fonamentalismes en el moment del seu reclam d'autonomia.

Com heu vist en aquest article, les lluites indígenes de resistència cultural per l'autonomia no començaren amb l'EZLN ni amb el zapatisme, per tant, podem augurar (per desgràcia) que no acabaran amb ells. De fet, els Acords de San Andrés es quedaren curts enfront de les *autonomies de facto* (Burguete, 1998) que ja existien a Chiapas des d'abans i després del zapatisme. Amb tot, no hi ha el més petit dubte que amb el

zapatisme i el neozapatisme, les organitzacions indianistes van sorgir com havien fet durant la mobilització politicoideològica continental en contra de la celebració del V Centenari del Descobriments d'Amèrica. A partir de 1996, com heu vist, les organitzacions i líders indianistes trobaren la seva expressió nacional en el moviment anomenat Congrés Nacional Indígena (CNI). Aquest, més que un tot homogeni, va mostrar en el seu interior les diferències de perspectives entre les diverses organitzacions que el componien. Diferències en l'exercici del poder, en l'establiment d'aliances i en la mateixa definició de l'autonomia. Per exemple, organitzacions indianistes d'Oaxaca estaven interessades en la promoció de l'autonomia comunitària, mentre que l'ANIPA centrava les seves propostes en l'autonomia regional. D'altra banda, l'ANIPA estava oberta a fer aliances amb les bases priistes mentre que l'EZLN rebutjava, de manera taxativa, qualsevol tipus d'aliança amb aquests grups. Diverses de les organitzacions membres del CNI no volien subordinar-se als ritmes de les negociacions entre l'EZLN i el govern, malgrat que donaven suport obertament als Acords de San Andrés.

Tot això va fer de les xarxes neozapatistes indianistes autonomistes un constant fluid d'aliances, ruptures, trobades –o no–, veritables *social movement webs* que des de cert angle, es pot afirmar que van contribuir a l'avenç del canvi polític i cultural democràtic mexicà i llatinoamericà. Però malgrat aquesta avaluació positiva, hem d'assenyalar que els indis i les organitzacions indianistes i zapatitzades, no van trobar, ni amb la reforma salinista de 1992 ni amb la foxista de 2001, el desitjat reconeixement constitucional als seus drets col·lectius i a la seva lliure determinació. Per tancar solament voldria afegir que a través de les *gramàtiques morals de reconeixement*, l'EZLN i els neozapatistes mantenen i han mantingut un diàleg (ple d'alts i baixos, de silencis i ruptures) amb l'indigenisme oficial des d'un discurs certament radical però que no escapa a la història dels dialogismes donats entre l'indigenisme i l'indianisme. Avui per avui, a les mans de la Suprema Cort de Justícia de la Nació hi ha

La recerca de nous espais de representació i de presència pública per a les comunitats indígenes esdevé clau per al futur dels grups indígenes. Fotografia: jugant a cartes en un poble mexicà.

la possibilitat de donar inici a una nova fase del procés autonòmic que respongui totalment a les demandes indianistes de "ciutadania ètnica".

Bibliografia

ALVAREZ, Sonia E; DAGNINO, Evelina; ESCOBAR, Arturo (eds.). *Cultures of Politics. Politics of Cultures. Re-visioning Latin American Social Movements*. Boulder Colorado: West View Press, 1998.

ANZALDO Meneses, Juan (ed.). *¡Nunca más un México sin nosotros! El camino del Congreso Nacional Indígena. Compilación de Documentos 1996-1998*. Vol. 1, México D.F., Serie de los usos y costumbres al derecho indígena, Ce Acatl A.C., 1998.

ASSIES, Willem, Gemma van der Haar i André Hoekema (eds). *El reto de la diversidad*. Zamora, Michoacán, El Colegio de Michoacán, A.C., 1999.

AYORA DÍAZ, Igor. "Imagining Authenticity in the Local Medicines of Chiapas, Mexico". *Critique of Anthropology*, Vol. 20, número 2 (2000), pàg. 173-190.

BAKHTIN, Mikhail M. (Michael HOLQUIST editor). *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Austin: University of Texas Press, 1981.

BENGOA, José. "Del indigenismo a la emergencia indígena." Ponència presentada en el "Coloquio Franco-Mexicano intitulado *Identidades, globalización i democracia*" (6-9 de novembre de 2000, El Colegio de San Luis). Als interessats en el tema, vegeu el llibre publicat pel mateix autor el mateix any amb el títol: *La emergencia indígena en América Latina*, Mèxic, FCE., 2000.

BURGUETE CAL I MAYOR, Araceli. "Chiapas: autonomías indígenas. La construcción de los sujetos autonómicos". *Quórum* 7, número 60 (Maig-Juny, 1998), pàg. 117-159.

BURGUETE CAL I MAYOR, Araceli. *Cronología de un etnocidio reciente. Breve recuento de la violencia política a los indios 1974-1987*. Mexico DF: Claves Latinoamericanas, 1989.

CF, Acatl. *Los primeros Acuerdos de Sacam Ch'en. Compromisos propuestos i pronunciamientos de la Mesa de Trabajo 1: Derechos i Cultura Indígena*. Número Especial 78-79, Marzo 11- Abril 19, 1996.

CHIRINO PALACIOS, Patricia; FLORES FÉLIX Joaquín José s/f *Buscando espacios (Monografía del Frente Independiente de Pueblos Indios)*. Mexico D.F.: IIS-UNAM, Instituto Nacional Indigenista.

CNI -Congreso Nacional Indígena-. *Declaración "Nunca más un México sin nosotros"*. México DF, 1996 (Octubre del 8 al 12).

DAGNINO, Evelina. "Culture, Citizenship and Democracy: Changing discourses and practices of the Latin American Left". A: ÁLVAREZ, Sonia E; DAGNINO, Evelina; ESCOBAR, Arturo (eds.). *Cultures of Politics. Politics of Cultures. Re-visioning Latin American Social Movements*. Boulder Colorado: West View Press, 1998, pàg. 33-63.

DE LA PEÑA, Guillermo. "Territorio i ciudadanía étnica en la nación globalizada". *Desacatos*. Vol.1, Any 1, (1996b), pàg. 13-27.

DE LA PEÑA, Guillermo. "La ciudadanía étnica i la construcción de los 'indios' en el Mexico contemporáneo." [Manuscrit inèdit, 1995]. Més tard, revisat i publicat com a "Notas preliminares sobre ciudadanía étnica (el caso de México)". A: OLVERA, Alberto J. (ed.) *La sociedad civil. De la teoría a la realidad*. Mexico DF: El Colegio de Mexico, 1999a, pàg. 283-304.

ESPELAND, Siri Elisabeth. *Surgimiento i desarrollo del Congreso Nacional Indígena, 1996-1999*. Tesis de maestría presentada en la Universidad Nacional Autónoma de Mexico, 2000.

ESTATUTOS FIPI. A: Patricia Chirino Palacios i José Joaquín Flores Félix s/f *Buscando Espacios (Monografía del Frente Independiente de Pueblos Indios)*. Mexico DF: IIS-UNAM, Instituto Nacional Indigenista, Apéndice, 1988.

FLORES, William; BENMAYOR, Rina "Constructing Cultural Citizenship". A: *Latino Cultural Citizenship. Claiming Identity, Space and Rights*. Boston: Beacon Press, 1997, pàg. 1-27.

Gaceta Parlamentaria. *Dictámen en Materia Indígena*. (Dimecres, 25 de abril de 2001) Núm. 13, Senado de la República, Mexico.

GÓMEZ, Antonio; Ruz, Mario Humberto. *Memoria baldía. Los tojolabales i las fincas. Testimonios*. México DF: Centro de Estudios Mayas-UNAM, Centro de Estudios Indígenas-UNACH, 1992.

GÓMEZ NÚÑEZ, Marcelino. "Regiones Autónomas Pluriétnicas (RAP): los muchos senderos de las autonomías

de facto". A: BURGUETE CAL I MAYOR, Araceli (ed.). *México: Experiencias de autonomía indígena*. Guatemala: Documento Número 28, IWGIA, 1999, pàg. 192-209.

Grupo Parlamentario del PRD, Poder Legislativo, Cámara de Diputados, LIV Legislatura. *La autonomía de los pueblos indios*. Mexico DF: Grupo Parlamentario del PRD, LIV Legislatura de la Cámara de Diputados, 1996.

GROS, Christian. "Proyecto étnico i ciudadanía en América Latina". A: *Políticas de la etnicidad. Identidad, Estado i modernidad*. Bogotá: Instituto Colombiano de Antropología e Historia, 2000, pàg. 118-126.

GLEDHILL, John. "Liberalism, Socio-Economic Rights and the Politics of Identity: From Moral Economy to Indigenous Rights". A: WILSON, Richard (ed.). *Human Rights, Culture and Context. Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press, 1997, pàg. 70-110.

HARVEY, Neil. *The Chiapas Rebellion. The Struggle for Land and Democracy*. Durham: Duke University Press, 1998.

HERNÁNDEZ CASTILLO, Aída. *La otra frontera. Identidades múltiples en el Chiapas poscolonial*. Mexico, DF: CIESAS, Miguel Angel Porrúa, 2001.

HERNÁNDEZ CRUZ, Antonio. "Autonomía tojolabal: génesis de un proceso". A: BURGUETE CAL I MAYOR, Araceli (ed.). *México: Experiencias de autonomía indígena*. Guatemala. Documento Número 28, IWGIA, 1999, pàg. 171-191.

HONNETH, Axel. *The Struggle for Recognition. The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge Massachusetts: The MIT Press, 1996

JELIN, Elizabeth. "La construcción de la ciudadanía: entre la solidaridad i la responsabilidad". A: Elizabeth Jelin i Eric Hershberg; (coordinadors). *Construir la democracia. Derechos humanos, ciudadanía i sociedad en América Latina*. Venezuela: Editorial Nueva Sociedad, 1996, pàg. 113-130.

JELIN, Elizabeth. (1993) "¿Cómo construir ciudadanía? Una visión desde abajo". *Revista Europea de estudios latinoamericanos i del Caribe*. Número 55 (Diciembre 1993), pàg. 21-38.

JELIN, Elizabeth; HERSHBERG, Eric (coord.). *Construir la democracia. Derechos humanos, ciudadanía i sociedad en América Latina*. Venezuela: Editorial Nueva Sociedad, 1996.

KECK, Margaret E.; SIKKINK, Kathryn. *Activists Beyond Borders. Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1998.

LE BOT, Yvon. *Subcomandante Marcos: El sueño zapatista*. México DF: Plaza i Janés, 1997.

LEGORRETA DIAZ, María del Carmen. *Religión, política i guerrilla en las Cañadas de la selva Lacandona*. México DF: Cal i Arena, 1998.

LEYVA SOLANO, Xochitl. *Neo-zapatismo: networks of power and war*. Tesis de doctorado en antropología social presentada en la Universidad de Manchester, Inglaterra, 2000.

LEYVA SOLANO, Xochitl; ASCENCIO FRANCO, Gabriel. *Lacandonia al filo del agua*. Mexico DF: FCE, UNICACH, UNAM, CIESAS, 1996.

PINEDA SÁNCHEZ, Luz Olivia. "Maestros bilingües, burocracia i poder político en Los Altos de Chiapas". A: VIQUEIRA Juan Pedro; RUZ, Mario Humberto (eds.) *Chiapas. Los rumbos de otra historia*. Mexico DF: UNAM, CIESAS, CEMCA, Universidad de Guadalajara, 1998.

POZAS, Ricardo; POZAS, Isabel H. de. *Los indios en las clases sociales de Mexico*. Mexico: Siglo XXI Editores, 1971.

REGINO MONTES, Adelfo. "San Andrés: el lugar de las muchas verdades i los muchos caminos". A: HERNÁNDEZ NAVARRO, Luis; VERA HERRERA, Ramón (eds.) *Acuerdos de San Andrés*. Mexico DF: Ediciones ERA, 1998, pàg. 235-238.

ROSALDO, Renato. "Cultural Citizenship, Inequality, and Multiculturalism". A: FLORES William; BENMAYOR, Rina. *Latino Cultural Citizenship. Claiming Identity, Space and Rights*. Boston: Beacon Press, 1997, pàg. 27-38.

ROSALDO, Renato. "Cultural Citizenship and Educational Democracy". *Cultural Anthropology*, Vol. 9, Número 3 (Agost, 1994), pàg. 402-411.

ROSALDO, Renato. "Assimilation Revisited". Stanford Centre for Chicago Research. Working Paper Series Número 9 (Juliol 1985), Stanford California.

RUBIN BAMACA, Homero Waldo. "La nueva clase política de Los Altos de Chiapas: Perfil sociológico de los candidatos a presidente municipal en el 05 distrito electoral federal". A: VIQUEIRA, Juan Pedro; SONNLEITNER Wilibald (eds.) *Democracia en tierras indígenas. Las elecciones en Los Altos de Chiapas (1991-1998)*. Mexico DF: CIESAS, El Colegio de Mexico, IFE, 2000, pàg. 61-68.

RUIZ HERNÁNDEZ, Margarito. "La Asamblea Nacional Indígena Plural por la Autonomía (ANIPA): Proceso de construcción de una propuesta legislativa autonómica nacional". A: BURGUETE CALI MAYOR, Araceli (ed.) *Mexico: Experiencias de autonomía indígena*. Guatemala: Documento Número 28. IWGIA, 1998, pàg. 21-53.

RUIZ HERNÁNDEZ, Margarito. "El Frente Independiente de Pueblos Indios: Teoría i Método". *Revista Mexicana de Sociología*, LVI, Número 2 (Abril-Junio, 1994), pàg. 117-132.

RUS, Jan. "La Comunidad Revolucionaria Institucional: La subversión del gobierno indígena en Los Altos de Chiapas". A: VIQUEIRA, Juan Pedro; RUZ, Mario Humberto (eds.) *Chiapas. Los rumbos de otra historia*. Mexico DF: UNAM, CIESAS, CEMCA, Universidad de Guadalajara, 1998, pàg. 251-277.

SÁNCHEZ, Consuelo. *Los pueblos indígenas: del indigenismo a la autonomía*. Mexico D.F.: Siglo XXI Editores, 1999.

SARMIENTO SILVA, Sergio (ed.). *Voces Indias i V Centenario*. Mexico DF: INAH, 1998.

SEMO ILÁN, Soledad Loaeza; BELLINGERI, Marco; COHEN, Deborah; FRAZIER, Lessie Jo; MONSIVÁIS, Carlos; SEMO, Enrique; SIGG, Annelene B.; LÓPEZ DÍAZ, Pedro. *La*

transición interrumpida. Mexico 1968-1988. Mexico DF: Universidad Iberoamericana, Editorial Nueva Imagen, 1993.

TEDLOCK, Dennis; MANNHEIM, Bruce (eds.). *The Dialogic Emergence of Culture*. Urbana: University of Illinois Press, 1995.

TAYLOR, Charles. "The Politics of Recognition". A: GUTMANN Amy (ed.). *Charles Taylor. Multiculturalism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994, pàg. 25-73.

TORRES RIVAS, Edelberto. "Poblaciones indígenas i ciudadanía: elementos para la formulación de políticas sociales en América Latina". A: PÉREZ BALTODANO, Andrés (ed.). *Globalización, ciudadanía i política social en América Latina: tensiones i contradicciones*. Venezuela: Editorial Nueva Sociedad, pàg. 173-188.

VILLORO, Luis. *Los grandes momentos del indigenismo en Mexico*. Mexico DF: CIS-INAH, 1979.

WOLF, Eric R. "Aspects of Group Relations in a Complex Society". A: SHANIN Teodor (ed.). *Peasants and peasant societies*. Baltimore: Penguin Books, 1971, pàg. 50-68.

ZÁRATE, Eduardo J. "Reforma del Estado i Ciudadanía Étnica en Mexico" [ponència]. *XXIII Coloquio de Antropología e Historia Regionales. Ciudadanía, Cultura Política i Reforma del Estado en América Latina*. Zamora, Michoacán: El Colegio de Michoacán AC, 2001.